

ШЕСТВОУЉ НЪНЪ ПО СЛЪДОУ ОУЧНТЕЛЮ

СБОРНИК В ЧЕСТ НА
ПРОФ. Д.Ф.Н. АННА-МАРИЯ ТОТОМАНОВА

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

София, 2021

МАРКЕРИ ОТ ПРЕВОДАЧЕСКАТА ПРАКТИКА НА КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ В СБОРНИКА С ТРИНАДЕСЕТ СЛОВА НА ГРИГОРИЙ БОГОСЛОВ¹

ТАТЯНА СЛАВОВА

Сборникът с тринадесет слова на Григорий Богослов (по-нататък *13ГрБ*), преведен и съставен в старобългарската епоха на глаголица², е оцелял в руски кирилски препис от XI в. (РНБ Q.п.I.16)³. Уникалността му е не само в неговата древност (съдържа най-ранния превод на хомилии на св. Григорий Богослов), но и в неговия състав, който няма аналог нито във византийската⁴, нито в по-късната славянска традиция.

Езиковата нееднородност на тринадесетте хомилии отдавна е установен факт в науката. Още С. Кулбакин отбелязва различната древност на преводите в *Oratio XXXVIII Слово на Рождество Христово* и *Oratio XVI Слово за градобитието*, запазили редица архаизми, за разлика от текста на останалите слова, които носят белезите на преславската редакция (Кулбакин 1940; вж. и Бруни 2010: 121–122). Ф. Томсън също посочва езиковата нехомогенност на *13ГрБ* и определя като по-архаични освен *Oratio XXXVIII* и *Oratio XVI*, също и *Oratio XLIII Надгробно слово за св. Василий Велики* и *Oratio XXXIX Първо слово на Кръщение*, като допуска тези слова да са преведени преди останалите (IX–X в.), макар като по-вероятен да приема едновременен превод на всичките хомилии през X – началото на XI в. (Thomson 1983: 119). Днес все повече аргументи подкрепят тезата

¹ Статията е написана в рамките на изследователски проект КП 06-ОПР05/3 „България между християнството и ересите. Старобългарският превод на Словата против арианите от Атанасий Александрийски“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“.

² Най-вероятно края на IX – първа четвърт на X в. За наличието на глаголически букви съобщава още Будилевич 1871: 3, 6–7 и цит. лит.; Будилевич 1875: IV; за глаголическите следи от смесването на знаците за ъ и ѿ вж. Селищев 1951: 87.

³ Преписът е издаден от Будилевич 1875 и частично от Бруни 2010: 132–285; Бруни 2020.

⁴ За различните мнения относно възможния гръцки образец на *13ГрБ* и изобщо за византийската ръкописна традиция вж. Бруни 2004; Бруни 2010: 37–114; Молдован 2013; Долгушина 2016а.

за поетапно комплектуване на *13ГрБ* и постепенна редакторска преработка на отделните хомилии (Коцева 1979: 246; Долгушина 2016; Молдован 2018: 624; Бруни 2020). Встрани от това схващане остава мнението на Будилович, който говори за един преводач, чиято дейност се характеризира с „неопределенност и шаткост. Это нагляднее всего видно при сравнении нескольких переводов одного и того же греческого текста“ (Будилович 1871: 28). Такъв двукратен превод на един и същи гръцки текст представя, от една страна, *Oratio XXXVIII Слово на Рождество Христово*, а от друга, повторно преведен фрагмент (л. 150δ–159δ) от същото това слово, но включен в *Oratio XLV Слово на Пасха* (л. 327β,20–335β,21 и 352α,11–354γ,9). Няма съмнение, че става въпрос за два различни превода (Будилович 1875: 247, 266; Спасова 1994: 130–132⁵), а проучването на лексикалните варианти (Петрова 1986; Петрова 1991) и на морфосинтактичните и лексикалните архаизми (Славова 2006а) установява, че *Слово на Рождество Христово* съдържа по-древен превод и следва Кирило-Методиевата писмена традиция, докато *Слово на Пасха* и повторно преведеният в него фрагмент от *Слово на Рождество Христово* представят нов преславски превод (за различните техники на превод в двете слова вж. Долгушина 2004).

Приблизително по същото време (края на IX в.), когато са били преведени първите хомилии от *13ГрБ*, Константин Преславски превежда и съставя (ок. 893–894 г.) своето *Учително евангелие* (по-нататък *УЕ*), а малко по-късно (902 или 906 г.)⁶ превежда *Четири слова против арианите* (по-нататък *1–4Ар*) на Атанасий Александрийски. Някои морфосинтактични и лексикални преводачески решения, общи за Константин Преславски⁷ и за *13ГрБ*, предизвикаха интереса ми и именно те ще бъдат обект на анализ по-нататък. За целта на пълна ексцерпция бяха подложени 7 хомилии от *13ГрБ* (*Oratio XXXIX Първо слово на Кръщение*, *Oratio XL Второ слово на Кръщение*, *Oratio XXXVIII Слово на Рождество Христово*, *Oratio II Прощално слово във връзка с оттеглянето в Понт*, *Oratio XXVIII Второ слово за богословието*, *Oratio XVI Слово за градобитието*, *Oratio I Слово на Пасха I*, Будилович 1875: л. 1α–18δ, л. 96γ–147β, л. 147β–162β, л. 162β–231δ, л. 373α–376δ; Бруни 2010: 132–150, 223–285), а на частична ексцерпция – *Oratio XLIII Надгробно слово за св. Василий Велики* (Будилович 1875: л. 19α–78δ; Бруни 2010: 151–190)⁸.

⁵ Изказвам сърдечна благодарност на авторката за възможността да ползвам непубликувания ѝ труд.

⁶ Преводът традиционно се датира от 906 г., но също и от 902 г., ако се използва т.нар. българска летописна ера (Добрев 2011: 128, бел. 72).

⁷ За *УЕ* е използвано изданието на Тихова 2012, за *1–4Ар* – изданията на Vaillant 1954; Пенкова 2015; Пенкова 2016; Лалева 1990. Четвъртото слово всъщност е писмо на Атанасий Александрийски до епископите на Либия и Египет, насочено против арианите, преведено също от Константин Преславски.

⁸ Тяхната подредба в *13ГрБ* е: № 1, 2, 3, 4, 5, 9, 10, 13.

На първо място впечатлява архаичният инфинитивен облик *вѣтоу* *вм. вѣти* след управляващи глаголи *verba sentiendi* и *verba declarandi*. Шест употреби са засвидетелствани в *УЕ* (след глаголите *мьнѣти* [сѧ], *излагати*, *прѣпърѣти* ‘уговарям, убеждавам’)⁹, една във *2Ар*¹⁰ (след глагола *показати* ‘означавам’) и три в *Oratio XXXVIII Слово на Рождество Христово* (след глаголите *мьнѣти*, *излагати*; Будилович 1875: л.147β–162β)¹¹. Извън тези десет употреби е позната само още една – в *Устюжката кръмчая*, съхранила *Методиевия номоканон* (руски препис от края на XIII в., РГБ, ф. 250, № 230)¹². Облиците *вѣтоу* са били присъщи както на старобългарските протографи на *УЕ* и на *2Ар* (засвидетелствани са във всички оцелели славянски преписи на тези съчинения¹³), така и на старобългарския протограф на *Слово на Рождество Христово* от *13ГрБ*, тъй като няма причина да се припише на староруския преписвач. Можем да свържем *вѣтоу* с ранна Кирило-Методиева писмена практика, което се потвърждава и от факта, че в аналогичните преславски преводи на *Слово на Рождество Христово*¹⁴ и на статията за седемте вселенски събора¹⁵ подобни обли-

⁹ Оцелелите четири преписа са по изданието на Тихова 2012: *Син* (ГИМ Син. № 262, последна четвърт на XI – нач. на XII в. (Уханова 2012) или втора половина на XII в. (Крысько, Мольков 2017); *Г* (РНБ, ф. 182, Гилфердинг № 32, 1286 г.), *В* (Австрийска Национална библиотека, Виена, Cod. slav. № 12, XIV в.), *Х* (Хилендарски манастир № 385, 1344 г.). Примерите се цитират по *Син.*: л. 43с да не мьнѣть же ино чѣто вѣтж ѣѡаѡ, *В* вѣтоу – *ХГ* вѣти; л. 155б нечиста сѧ мнѣши вѣтитоу! ѣѡаѡ, *В* вѣтоу – *Г* вѣтъ вѣти, *Х* вѣти тоу; л. 155б нечиста сѧ мьнѣти вѣтитоу! ѣѡаѡ, *В* вѣтоу – *Г* вѣти, *Х* вѣти тоу; л. 43д еже вѣтж ѣѡаѡ бѣ излагаю, *В* вѣтоу – *ХГ* вѣти; л. 61с да прѣпърѣть ... сѧдью вѣтоу ѡуѡѡѡаѡ глѣтъ сѧ, *В* вѣтоу – *ХГ* вѣти; л. 165а и мнѣши мѣ се вѣтоу законооучителѣмь – *Син* *ХГ* вѣти). В сръбските преписи *Г* и *Х* има преписваческа намеса поради неразбираемостта на инфинитивните форми, които или са поправени на *вѣти*, или са преосмислени като *вѣти тоу*.

¹⁰ Л. 104а вѣшиж не еѣство. ни рождѣство ѡвѣ еѣ. нѣ ино нѣчѣто покажѣтъ вѣтж ѡуѡѡѡаѡ (Пенкова 2015: 245). Във всички останали преписи (за тях вж. бел. 12) също *вѣтѣ*.

¹¹ Л. 151δ аще кѣто мьнѣти проста вѣтоу ѣѡаѡ еѣства (вѣти в преписа на Прѣвослав от 1355–1360 г., НБКМ 674; Бруни 2010: 274; Спасова 2014: 206), л. 158δ благоволение бѣ поѣлание вѣтоу ѣѡаѡ мьни (вѣти в препис НБКМ 674; Бруни 2010: 282; Спасова 2014: 217), л. 159а понеже и прѣданѣ вѣтоу ларадеѡѡѡаѡ глѣтъ сѧ (вѣти в препис НБКМ 674; Спасова 2014: 217).

¹² В статията за седемте вселенски събора и по-точно във фрагмента за Петия събор (рѣша не вѣскрѣти. а пороѡды чювьствьны не вѣтоу ѡ вѣа соуѣа ѡуѡѡѡаѡ).

¹³ РНБ, Погодин № 968, 1489 г. (по дигитални копия); РГБ, Йос.-Волок. манастир № 437, 1488 г. (<http://old.stsl.ru/manuscripts/f-113/115>, 17.09.2020); РГБ, Овчинников № 791, XV в. (по дигитални копия); РГБ, Никифоров № 59, XV в. (по дигитални копия); ГИМ, Син. № 20, XV в. (по дигитални копия); РНБ, Солов. № 63, XVI в. (по дигитални копия); ГИМ, Син. № 994, чети-миней за май, Успенски препис, XVI в., л. 80d1–124b34 (<http://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/178444?album=622494765&index=51>, 17.09.2020) и по изданието MLS 51 2007:161–288); РНБ, Соф. сб. № 1321, чети-миней за май, Софийски препис, XVI в., л. 86а–147 (по MLS *51 2007:*66–*124); ГИМ, Син. № 180, чети-миней за май, Царски препис, XVI в. (по MLS *51 2007:*66–*124); РГБ, Овчинников № 99, XVIII в. (по дигитални копия). Цитирам по преписа от РНБ, Погодин № 968.

¹⁴ В повторния превод, включен като фрагмент в състава на *Слово на Пасха* от *13ГрБ*: л. 328у вѣшию сѧа, л. 353у вѣдоуѣе разоуѡѡѡи, л. 353у прѣданѣ глѣтъ сѧ (Будилович 1875).

¹⁵ В Изборника от 1073 г., л. 26б ни вѣдоуѣтоу отѣ бѧ чювьствьноу пороѡж (Симеонов сборник 3).

ци липсват, а на тяхно място има причастия (Славова 2006). Вероятно в праславянски след *verba sentiendi* и *verba declarandi* са стояли нефинални инфинитиви с окончание -тѹ (стар локатив или генитив по -й-склонение) вм. -ти, а двете окончания са били инструмент за разграничаване на финални и нефинални инфинитиви в зависимост от характера на управляващия *verbum finitum*.

На второ място, налице е текстологично свидетелство за близост между *Oratio XL Второ слово на Кръщение* и *УЕ*. Става въпрос за един кратък фрагмент, общ за двата текста. В *13ГрБ* той е на л. 146д: *се же или женгы дѣла новоприводьны: или хлѣвьць дѣла новокупленъ: или соупржгъ дѣла воловьихъ: аже зѣлѣ притѣжаша: малъихъ дѣла большинихъ лихѹѹемн¹⁶ διὰ τὴν γυναικα τὴν νεόνυμφον, ἢ διὰ τὸν ἀγρὸν τὸν νεώνητον, ἢ τὸ ζεῦγος τῶν βοῶν, ἃ κακῶς ἐκτίσαντο, διὰ τῶν μακρῶν τὰ μεῖζονα ζημιούμενοι* (PG 36: 425; SC 40: 310). Думите на св. Григорий Богослов са алюзия към евангелската притча (Лк 14: 16–24) за поканените на вечеря, приготвена от Отеца за добрия Жених (Христос), но отказали да присъстват или заради младоженка (женгы ... новоприводьны), или заради наскоро закупена нива (хлѣвьць ... новокупленъ), или заради впряг волове (соупржгъ ... воловьихъ)¹⁷. Така, според св. Григорий, спечеленото е в тяхна вреда, защото заради малкото са се лишили от голямото. Същият пасаж, леко перифразиран, присъства и в авторското встъпление на презвитер Константин към 18-а беседа от *УЕ* (без гръцки образец), срв. л. 88b *да никогоже сѧ отъръци. коупованиемъ села. ни соупроуггы воловъ. ни женгы ради новоприведенгы. нъ вси всѧ земьната ѿвѣргъше орудия*. Контекстът, в който презвитер Константин вписва фрагмента, също е предложената от Бог духовна трапеза за новооглашените със златоречив уредник на тържеството (пирьника ... златорѣчивааго). Константин има предвид Йоан Златоуст, автора на тълкуванията на евангелската притча от Матей, върху която е построена 18-а беседа (Мт 17: 14–21). Съветът му е никой да не се отказва от духовната трапеза нито заради покупка на нива (коупованиемъ села), нито заради впряг волове (ни соупроуггы воловъ), нито заради младоженка (ни женгы ради новоприведенгы). Освен във встъплението на 18-а беседа от *УЕ* мотивът за духовната трапеза присъства във встъпленията на още четири беседи (№ 13, 16, 41 и 42), макар и в доста по-свободен и перифразиран вид (Спасова 2005: 122, 134–137). Впечатлява различаващият се от евангелския текст израз *женгы ради новоприведенгы*, употребен и в *13ГрБ*, и в *УЕ*. Лексемата *новоприводьнъ/новоприведенъ* за гр. νεόνυμφος ‘новобрачен, наскоро встъпил в брак’ е изключително рядка и не е позната на други старобългарски паметници. Това показва извършеният лексикално-лексикографски анализ,

¹⁶ С незначителни разночетения по другите преписи (Бруни 2010: 268).

¹⁷ Вж. старобългарския превод, запазен неизменен и в среднобългарски, староруски и старосръбски евангелски преписи от XI–XV в.: *село коупихъ* (Лк 14: 18), *сѧпржгъ воловьинихъ* (воловъ, воловьны) *коупихъ .ѣ* (Лк 14: 19), *женж подхъ* (полсъ) (Лк 14: 20).

при който речниковият фонд на *УЕ* и *ІЗГрБ*¹⁸ беше съпоставен с речниковия фонд на други ранни текстове, възникнали през старобългарската епоха чрез:

– 8 лексикографски справочника (СР 1–2; СС 1999; Slovník 1–52; Срезневский 1–3; СРЯ 1–30; Miklosich 1862–1865; СДРЯ 1–12; Бончев 1–2).

– 27 речник-индекси и/или издания на ранни български преводни и оригинални съчинения, възникнали в края на IX и през X в., дело на известни или анонимни преводачи: Първо слово против арианите (*ІАр*, Vaillant 1954), Второ слово против арианите (*2Ар*, Пенкова 2015), Трето слово против арианите (*3Ар*, Пенкова 2016), т.нар. Четвърто слово против арианите (*4Ар*, Лалева 1990), Слова на Климент Охридски (Христова 1994), Климентов цикъл предпразнични трипесници за Богоявление (Попов 2013: 493–515), Климентов цикъл предпразнични трипесници за Рождество Христово (Попов 2013: 346–377), Шестоднев на Йоан Екзарх (Aitzetmüller 7), слова на Йоан Екзарх (Иванова-Мирчева 1971), Богословие на Йоан Екзарх (Sadnik 1983), Златоструй от XII в. (Георгиева 2003), архаичната част от 45 слова на пълния Златоструй (Димитрова 2016), Слова на Петър Черноризец (Павлова 1994), Симеонов сборник по Светославовия препис от 1073 г. (Симеонов сборник 2–3), Беседа против богомилите на Презвитер Козма (Давидов 1976), Изборник от 1076 г. (Мушинская, Мишина, Голышенко 2009), Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел (Тотоманова 2008), Княжи изборник (Федер 2008), Въпроси и отговори на авва Анастасий Синайски (Федер 2011), Паренесис на Ефрем Сирий (Aitzetmüller 1990), Въпроси и отговори към княз Антиох (Федер 2016), Пандекти на Антиох (Popovsky 1999; Върбанова 2017), Скитски патерик (Veder 2012), старобългарския превод на Книгата на пророк Иезекиил (Илиева 2013), Тълкуванието на Книга на пророк Даниил от Иполит Римски (Илиев 2016: 389–616), Ефремовска кръмчая (Максимович 2010), Илина книга (Крысько 2015), Хроника на Георги Амартол (Истрин 1930).

– над 100 паметника от X–XVIII в., включени в електронния Диахронен корпус на българския език (<http://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus>).

В резултат на лексикално-лексикографската съпоставка се откриха още няколко редки лексеми, общи само за *УЕ* и *Oratio XXXVIII Слово на Рождество Христово* в *ІЗГрБ*. Сrv.:
 пирьникъ трѣфосъ, ѳстиѣторъ ‘уредник на пиршество, на тържество’

УЕ л. 57с без гр. (разоумѣниѣ же пирьника съзъвъвшѣго ны на пьрение се); *ІЗГрБ* л. 150δ трѣфосъ (нищии же и не могъти быти пирьникъ трѣфѣвъ); л. 150γ ѳстиѣторъ (иво азъ дньсь пьрьникъ ѳстиѣторъ вѣмъ)¹⁹

прьвъци прѣтѣвъ ‘първо, най-напред; първом, на първо място; за първи път’

¹⁸ По ексцерпираниите 8 хомилии, както и по непълния речник на Будилович 1871: 70–125.

¹⁹ Пирьникъ е налице и в препис НБКМ 674 (Спасова 1994а: 233; Спасова 2014: 204).

УЕ л. 113ab (къ нимъ първѣци прѡτους [В Г първоѣ] постѣла. онѣхъ оуста затѣкага а нѣи кажа); *13ГрБ* л. 153a (прѣвѣци²⁰ прѡтон же съмѣшлатѣтъ дѣгскѣта силѣ: и небесѣнѣта), л. 153b (о бѣѣ сѣща: и прѣвѣци²¹ прѡта отъ бѣ синѣнѣ), л. 156a (и се прѣвѣци²² прѡтон познаватѣтъ свои стѡдѣтъ)

Само в *УЕ* и в *Oratio XXXIX Първо слово за Кръщение* от *13ГрБог* се срещат композитите от едно и също словообразователно гнездо родочисти (сѣ) γενεαλογέω и родочътение γενεθλιαλογία, срв.:

родочисти (сѣ) γενεαλογέω ‘излагам родословие, произлизам от’

УЕ л. 175a (и конѣчавъ до иосифа. не прѣста до тоу. нѣ приложи. моужа маринна. показана. тако сега ради и сега родочте ѣγενεαλόγησεν веле же), л. 172a (тако отъ того чѣтетъ сѣа родъ жидовскѣтъ), л. 172b без гр. (аще отъ моужа не ради сѣа нѣ отъ женѣи тѣчѣю. таже не родочътетъ сѣа), л. 172c без гр. (родъ чисти [Г родочъстивъ, Х родочистѣи] женѣи. да обѣчѣи съхранитѣ. родочъте иосифа. ѡбροуѣника еѣ), л. 172d без гр. (ѡ него же хотѣ га родочисти)

родочътение γενεθλιαλογία ‘излагане (предсказване) на съдбата при раждане’

13ГрБ γενεθλιαλογία л. 4a (и халдѣиска астрономна и родочътение²³ небесѣнѣихъ шѣствениѣ строимо нашѣ)

За сравнение в старобългарската книжина грѣцките композити γενεαλογέω и γενεθλιαλογία обичайно се превеждат с родословити, причитати родомъ, респ. родословие, родословѣстие, родословѣствие (Miklosich 1862–1865: 801; Срезневский 3: 135; СДРЯ 10: 406–408; СРЯ 22: 191–192), но не и с родочисти (сѣ), родочътение.

Само в *Словата против арианите* и в *Oratio XLIII Надгробно слово за св. Василий Велики* от *13ГрБог* се открива лексемата личение срещу гр. πιθανότης ‘вероятност’, πιθανός ‘правдоподобен’, ὑπόκρισις ‘лицемерие’, πρόσωπον ‘външен вид, облик’, срв.:

1Ар л. 8a (чюднѣ ѣресъ, ни понѣ личѣние πιθανόν ѣмѣшти); *1Ар* л. 42b ѣмѣло оубо бнѣашѣ слово, нѣкоѣго стѣни личѣние πιθανότητα); *2Ар* л. 82a (каѣ оубо потреба естъ личеніа сега ὑποκρίσεως); *13ГрБ* л. 64γ (не личениемъ πρόσωπος во тѣчню кръстнианства)²⁴.

Наред с посочените дотук лексикални паралели между *УЕ*, *Словата против арианите* и хомилии от *13ГрБ* ще отбележа още три други редки лексеми, които освен у Константин Преславски (*УЕ*, I–4Ар) и *13ГрБ* са засвидетелствани в само още един паметник от старобългарската епоха. Става въпрос за:

посрѣднѣ мѣсоѣ, мѣсότης ‘посредник, посредничество’

²⁰ В препис НБКМ 674 прѣвѣѣ (Бруни 2010: 276; Спасова 2014: 207).

²¹ В препис НБКМ 674 прѣвѣла (Бруни 2010: 276; Спасова 2014: 208).

²² В препис НБКМ 674 прѣвѣѣ (Спасова 2014: 212).

²³ В препис от ГИМ, Син. 43, XIV в. родочътѣѣ (Бруни 2010: 135).

²⁴ Без разночетения по другите преписи (Бруни 2010: 193).

УЕ л. 5b μέσος (ѣъ вѣ рече слово. се гавлаеть намъ посрѣдьє мѣσον ѣжъства иго); *13ГрБ* л. 245β μεσότης (*Oratio VI Слово за мира* коньчьна гарости посрадиѣмъ мѣσότητι кръстаѣце); *Шестоднев на Йоан Екзарх* л. 216d, 228a, 229d без гр. вѣс посрѣдина (*Aitzetmüller* 7)

прѣстѣпоклатиѣ ѣлѣоркѣа ‘клетвопрѣстѣпничество, лѣжлива клетва’

УЕ л. 96с без гр. (и прѣстоупоклатиѣ къ неправѣдѣ. и трѣудѣ своѣмъ прилагають); *13ГрБ* л. 156γ ѣлѣоркѣа (*Oratio XXXVIII Слово на Рождество Христово* прѣлюбоудѣаниѣ. прѣстѣпоклатиѣ²⁵ ѣлѣоркѣа); *Синайски евхологий* л. 68a вѣ свары. вѣ прѣстѣпоклатиѣ (*СР* 2: 524; *СС* 1999: 552 и др.)

първникъ филѣонѣикос ‘който обича да спори; участник в съдебен спор’

1Ар л. 12b филѣонѣикос (неразоумнѣн и първнѣцн [сѣпернѣци] филѣонѣикои, аште бо прѣносѣжштѣно, сѣшта сѣ ннѣмъ трѣѣѣж глаголали бѣхѣ); *3Ар* л. 162b филѣонѣикос (отѣвѣщати къ такоѣмъ сѣштѣ първнѣкѣ еретѣкоу); *13ГрБ* л. 94δ (*Oratio XLIII Надгробно слово за св. Василий Велики* първнѣци²⁶ оѣ тѣѣ ѣлѣмѣѣѣѣ! сѣдѣа: прѣстоудѣмѣи наставѣника); *Пандекти на Антиох*, л. 121 филѣонѣикос (нѣ подобимѣ сѣ ... рѣвѣнѣкомѣ и първнѣкомѣ).

Друг общ маркер на книжовната практика на Константин Преславски и на преводача на някои хомилии от *13ГрБог* е фонетичният моравизъм тѣзѣ/тѣзица < *tǔdje ‘същият, същата’ вѣ. тѣждѣ/тѣждица, вж. староморавско тѣзѣ в Киевските листове (*Vaillant* 1951: 288–291; *Тотоманова, Добрев, Икономова* 1986: 59)²⁷. Местоимението за ж. р. тѣзица ‘едноименница’ е употребено в *УЕ* (л.13b и тѣзица прѣдѣте на грѣбѣ; *В* тѣгнѣцѣ, *Х* тѣгѣжде!) в катена без точна грѣцка успорѣдица. Формата за м. р. тѣзѣ се срѣща в *13ГрБ* л. 49γ (*Oratio XLIII Надгробно слово за св. Василий Велики* неѣстовѣствѣж тѣзѣ²⁸ ѣлѣѣѣѣѣ ѣлѣѣѣѣѣ отѣ цѣркѣѣ вѣскѣлѣѣѣѣѣ). Местоимението тѣзѣ за гр. ѣлѣѣѣѣѣ, ѣѣѣѣѣѣѣѣѣѣѣ е познато и на няколко други ранни славянски (български) паметника – Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел (*Тотоманова* 2008: 384), Хроника на Георги Амартол (*Истрин* 1930: 335), Путятин минѣѣ, Скитски патерик (*Miklosich* 1862–1865: 1021; *Срезневский* 3: 1077–1078; *СРЯ* 29: 262–263), Цветен триод от XII в. (*СРЯ* 29: 263). По-разпространени са дериватите тѣзѣнѣнѣ²⁹, тѣзѣнѣ/тѣзѣѣ³⁰, тѣзѣство и особено композитите с първи компонент тѣзо- (*Miklosich* 1862–1865: 1021; *Срезневский* 3: 1077; *СРЯ* 29: 263–267 и др.).

Общ за езика на Константин Преславски и за *13ГрБ* е и словообразователният вариант братрѣ (и дериватите братрѣѣѣ, братрѣство), обикновено смя-

²⁵ В препис НБКМ 674 клетвопрѣстѣпнѣѣѣѣѣ (Бруни 2010: 279; Спасова 2014: 213).

²⁶ Без разночетения по другите преписи (Бруни 2010: 221).

²⁷ Вж. преглед на различните етимологии у *Reinhart* 2019 и цит. лит.

²⁸ Без разночетения по другите преписи (Бруни 2010: 179).

²⁹ В Енинския апостол (*СР* 2: 995; *СС*: 713).

³⁰ В Новгородски служебен минѣѣ от 1096 г., Празничен минѣѣ от XII в., Чудовски псалтир с тѣлкуванията на Теодорит Кирски, Хроника на Георги Амартол (*Срезневский* 3: 1077; *СРЯ* 29: 263).

тан в изследователската традиция за моравизъм, срв. чеш. *bratr*. Ако обаче разгледаме *вратръъ* (стинд. *bhrātār*, лат. *frater*, стангл. *brōdor*) в контекста на други роднински наименования (*дъшти/дъштиѣр* ~ стинд. *duhitār-*, стангл. *dohtor*, гр. *θυγάτηρ*; *мати/матѣр* ~ стинд. *mātār-*, лат. *mater*, стангл. *mōdor*, гр. *μήτηρ*; *дъверъъ*, *сестра*, *нестѣра*, *свекръъ*, *свекръъ*, *лтръы*), можем да отнесем тези названия на кръвни роднини към някогашните *-r*-основи на индоевропейския праезик, обединени от суфикса за органична принадлежност *-er/-ter-*. Архаизмът *вратръъ* и производните му не се регистрират в *VE*, но са чести в *Словата против арианите* – в най-ранния Погодинов препис (РНБ Пог. № 968) разпределението е следното: *1 Ар* (2 пъти *вратръъ*, 1 път *вратръство*, 1 път *вратриа*; Vaillant 1954), *2 Ар* (8 пъти *вратръъ*, 9 пъти *вратриа*; Пенкова 2016: 312), *3 Ар* (2 пъти *вратръъ*, 1 път *вратриа*; Пенкова 2015: 453). Вж. и *13ГрБ*: л. 87δ *Надгробно слово за св. Василий Велики вратръъ*³¹, л. 120δ *Второ слово на Кръщение вратръъ*³², л. 363γδ *Слово за Петдесетница вратриа*. Вариантът *вратръъ* и дериватите му (*вратръство*, *вратриа*, *вратрънъъ*) са познати на класическите старобългарски ръкописи³³ и на Шестоднева на Йоан Екзарх (3 пъти *вратръъ*, 4 пъти *вратриа*; Aitzetmüller 7: 23; Срезневский 1: 171).

Трябва да се подчертае, че единствените съчинения, в които са засвидетелствани и местоимението *тъзъ/тъзица*, и словообразователната основа *вратръ-*, са съчиненията на Константин Преславски (*VE*, *1–3 Ар*) и *Надгробно слово за св. Василий Велики* от *13ГрБог*. А това също насочва към общи лингвистични предпочитания.

Прави впечатление, че всички коментирани тук морфосинтактични, лексикални и словообразователни характеристики от преводаческата практика на Константин Преславски са съсредоточени главно в две хомили от *13ГрБ*: *Oratio XXXVIII Слово на Рождество Христово* (четвърто в сборника) – в него се намират трите инфинитивни облика *вѣтѣоу* и редките лексеми *първѣнѣъ*, *първѣци*, *прѣстѣпоклѣтиѣ*, и *Oratio XL Второ слово на Кръщение* (трето в сборника) – неговият текст пази словообразователния вариант *вратръъ* и откъса за духовната трапеца с рядката лексема *новопривѣдена*. За тези две слова (заедно с *Oratio XVI За градобитието*) Бруни допуска, че са имали самостоятелно разпространение в глаголическа среда до включването им в състава на колекцията *13ГрБ* (Бруни 2010: 125). Някои от общите лингвистични архаизми (*вѣтѣоу*, *първѣци*, *прѣстѣпоклѣтиѣ*) са толкова специфични и с ограничена употреба, че още във втория старобългарски превод (колекцията от 16 слова на св. Григорий Богослов) са заменени. Маркери,

³¹ Първоначално *вратръъ*, поправено на *вратъъ*; в преписите от НБКМ 674 и от РГБ, ф. 304, ТСЛ 8 (XIV в.) *вратъъ* (Бруни 2010: 215).

³² Така е и в другите преписи (Бруни 2010: 246).

³³ Мариинско евангелие, Зографско евангелие, Асеманиево евагелие, Клоцов сборник, Синайски псалтир, Синайски евхологий, Охридски глаголически листове, Синайски служебник (CP 1: 117–119; CC: 100–101; Slovník 1: 141–142).

характерни за езика на Константин Преславски, има и в текста на Oratio XLIII *Надгробно слово за св. Василий Велики* (второ в сборника) – в него са редките лексеми *пърникъ* и *личение*, словообразователният вариант *братръ* и фонетичният моравизъм *тъзъ*. Единична следа от книжовната практика на Константин Преславски се открива и в Oratio XXXIX *Първо слово на Кръщение* (първо в сборника), в което е композитът *родочътение γενεθλαλογία*, аналогичен на *родочисти* (сѡ) *γενεαλογέω* от *УЕ*.

Словата, които съдържат маркери от преводаческата практика на Методиевия ученик Константин, оформят текстово ядро с по-архаичен превод. Обикновено това са словата, за които изследователите допускат, че са преведени по-рано от останалите (заедно с Oratio XVI *За градобитието*), но мненията за тяхното атрибуиране се различават. А. Востоков отъждествява преводача на *13ГрБ* с преводача на Псалтира с тълкуванията на Теодорит Кирски поради еднаквото предаване на гр. ἀρετή с *добрѣти нравъ* (Востоков 1842: 472, № 334). Схващането е оспорено от Томсън заради по-високото качество на превода в Псалтира с тълкуванията на Теодорит Кирски (Thomson 1983: 119–120). Според мнозина изследователи е възможно хомилиите на Григорий Богослов да са преведени от самия Методий или по негова поръка от някой от учениците му (Голубинский 1880: 891)³⁴, например Oratio XLV *Надгробно слово за св. Василий Велики*, което „по лингвистично-текстологични показатели се отличава от останалите 12 хомилии“ (Спасова 2005: 134) и е „преведено от ученици на Методий или в Константинопол (приживе на Методий и с негово участие?), или в Преславския книжовен кръг“ (Спасова 2008: 162). Oratio XXXVIII *Слово на Рождество Христово* и неговият архаичен превод също се атрибуират към непосредствените ученици на солунските братя (Кульбакин 1940) и дори към дейността на славянските първоучители (Долгушина 2004: 113), тъй като преводачът демонстрира „несомнено дълбоки знания, хороше владение греческим языком, ответственный подход к переводимому тексту и определенную филологическую культуру“ (Долгушина 2004: 64–65). Проучването на съществителните имена за лица в трите превода на това слово, осъществено от М. Спасова, показва най-голяма близост с превода на Паренесиса на Ефрем Сирин, Йоан Екзарх, Константин Преславски, Синайския евхологий и Супрасълския сборник, поради което авторката предполага, че Oratio XXXVIII е преведено от книжовника, превел и Паренесиса на Ефрем Сирин и вероятно участвал и в преводите на някои от текстовете в Супрасълския сборник и Синайския евхологий. „Възможно е да е Константин Преславски. Основанията за това са не само лингвистични. Известно е, че той е създал творби на глаголица, а за СРХ по Буд. (Слово за Рождество Христово по Будилович, *бел. Т.С.*) има основания да се твърди, че е преведено на глаголица“ (Спасова 1994а: 246). По отношение на Oratio XL

³⁴ Голубински има предвид специалното отношение на Константин Философ към св. Григорий Богослов, чиито писания учил наизуст, според думите на житиеписеца му.

Второ слово на Кръщение Спасова допуска, че преводът би могъл да е „дело на ученик на Кирил и Методий“ (Спасова 1995: 75).

Коментираният тук морфосинтактични и лексикални маркери от езика на Константин Преславски позволяват с голяма вероятност да се предположи, че именно той е превел *Слово на Рождество Христово* и *Второ слово на Кръщение* от *13ГрБ*. За атрибуирането на *Oratio XLV Надгробно слово за св. Василий Велики* са необходими още проучвания въпреки някои специфични характеристики, свързващи го с преводаческата практика на Константин. Едва ли е случайно, че именно в тези хомилии се срещат глаголически начертания – буква **Ѡ** (*Слово на Рождество Христово*, л. 159а; *Второ слово на Кръщение*, л. 129д) и букви **Ѳ** и **Ѣ** (*Надгробно слово за св. Василий Велики*, л. 35а, л. 35у) (Будилович 1871: 6–7; Будилович 1875: IV; Карский 1928: 212)³⁵. Може да се добави и особеното отношение на старобългарските книжовници към качеството на превода на *Второ слово на Кръщение*, за което свидетелстват някои факти от текстологичната му история. Фрагменти от това слово в абсолютно същия превод, който е в *13ГрБ*, са интерполирани в Симеоновия сборник (по Светославовия препис от 1073 г.), без да принадлежат към византийския му първообраз (Симеонов сборник 3: л. 120d21–122d8). Пак в този непроменен превод *Oratio XL* влиза и в колекцията от 16 слова на Григорий Богослов, възникнала в Преслав (Спасова 1995: 45–58; Спасова 2014: 17–18). За сравнение в състава на Изборника от 1073 г. има и друг откъс от слово на Григорий Богослов – от *Oratio XVI Слово за градобитието* (Симеонов сборник 3: л. 105c15–105d20), но този откъс е част от византийския първообраз (т.е. преведен е едновременно с него) и е в друг превод, различен от този в *13ГрБ* (Спасова 1995: 62–64).

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бончев 1–2:** Бончев, А. Речник на църковнославянския език. Т. 1. София, 2002. Т. 2. София, 2012.
- Бруни 2004:** Бруни, А. М. Θεολόγος. Древнеславянские кодексы Слов Григория Назианзина и их византийские прототипы. Санкт-Петербург, 2004.
- Бруни 2010:** Бруни, А. М. Византийская традиция и старославянский перевод Слов Григория Назианзина. Т. I. Москва, 2010 (Россия и Христианский Восток. Библиотека. Вып. 9).
- Бруни 2020:** Бруни, А. М. Древнейшая славянская традиция *Слова XVI* Григория Богослова: старославянские версии и проблемы их изучения. – *Palaeobulgarica*, 2020, 1, 28–52.

³⁵ Другите глаголически букви са в: *Процално слово във връзка с оттеглянето в Понт* (**Ѡ** на л. 172а, 180а; **Ѣ** на л. 200а), повторно преведения фрагмент от *Слово за Рождество Христово* в състава на *Слово на Пасха* (**Ѡ** на л. 335а), *Слово за мира* (**Ѣ** на л. 237β) (Будилович 1871: 6–7; Будилович 1875: IV).

- Будилович 1871:** Будилович, А. Исследование языка древнеславянского перевода XIII слов Григория Богослова по рукописи Императорской публичной библиотеки XI века. Санкт-Петербург, 1871.
- Будилович 1875:** Будилович, А. XIII слов Григория Богослова в древнеславянском переводе по рукописи Императорской публичной библиотеки XI века. Санкт-Петербург, 1875.
- Востоков 1842:** Востоков, А. Х. Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музеума. Санкт-Петербург, 1842.
- Върбанова 2017:** Върбанова, П. Речник-индекс на Пандектите на Антиох (до края на буква П). <http://cyrillomethodiana.uni-sofia.bg/mdocs/category/8--archive?limitstart=0>.
- Георгиева 2003:** Георгиева, Т. Златоструй от XII век. Силистра, 2003.
- Голубинский 1880:** Голубинский, Е. Е. История Русской Церкви. Том 1. Часть 1. Период первый, Киевский или до-монгольский. Москва, 1880.
- Давидов 1976:** Давидов, А. Речник-индекс на Презвитер Козма. София, 1976.
- Диахронен корпус на българския език:** (<http://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus>).
- Димитрова 2016:** Димитрова, А. Златоструят в преводаческата практика на старобългарските книжовници. София, 2016.
- Добрев 2011:** Добрев, Ив. Готски следи в българското християнство. – В: Готите. Т. 3. Нови изследвания за готското културно-историческо наследство по българските земи. София, 2011, 110–132.
- Долгушина 2004:** Долгушина, Л. В. Славянский перевод „XIII слов Григория Богослова“: особенности переводческой техники и словарного состава. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Новосибирск, 2004.
- Долгушина 2016:** Долгушина, Л. В. Особенности ранних славянских переводов с греческого языка (на материале сборника „XIII слов Григория Богослова“). – Вестник Томского государственного университета. Филология, 2016, 4 (42), 5–11.
- Долгушина 2016а:** Долгушина, Л. В. Лакуны в древнейшем славянском переводе гомилий св. Григория Богослова. – Вестник Томского государственного университета. Филология, 2016, 5 (43), 24–30.
- Иванова-Мирчева 1971:** Иванова-Мирчева, Д. Йоан Екзарх Български. Слова. Т. 1. София, 1971.
- Илиев 2016:** Илиев, И. Тълкуванието на Книга на пророк Даниил от Иполит Римски в старобългарски превод. София, 2016.
- Илиева 2013:** Илиева, Т. Старобългарският превод на Стария Завет. Т. 3. Старобългарско-гръцки словоуказател към Книгата на пророк Иезекиил. София, 2013.

- Истрин 1930:** Истрин, В. М. Книги времения и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе Т. 3. Греческо-славянский и славянско-греческий словари. Ленинград, 1930.
- Карский 1928:** Карский, Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. Ленинград, 1928.
- Коцева 1979:** Коцева, Е. Най-ранният кирилски препис от слова на Григорий Богослов. – В: Българско Средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70 годишнината на проф. И. Дуйчев. София, 1980, 240–252.
- Крысько 2015:** Крысько, В. Б. Ильина книга (XI в.). Исследования. Указатели. Подготовили В. Б. Крысько, И. М. Ладыженский, Т. И. Межиговская. Под ред. В. Б. Крысько. Москва, 2015.
- Крысько, Мольков 2017:** Крысько В., Г. Мольков. Языковые особенности Учительного евангелия Константина Преславского и его древнейшего списка. – Zeitschrift für Slavische Philologie. Band 73. Heft 2. 2017, 331–395.
- Кульбакин 1940:** Кульбакин, С. М. Лексика старословенских превода хомилија. – Глас Српске краљевске академије. 180. Други разред, вып. II, 92. Београд, 1940, 24–38.
- Лалева 1990:** Лалева, Т. Така нареченото четвърто слово на Атанасий Александрийски срещу арианите в превод на Константин Преславски. – Старобългарска литература, 1990, 2, 108–162.
- Максимович 2010:** Максимович, К. Византийская Синтагма 14 титулов без толкований в древнеболгарском переводе. Славянско-греческий, греческо-славянский и обратный (славянский) словоуказатели. Ч. 1–2. Frankfurt am Main, 2010.
- Молдован 2013:** Молдован, А. М. О составе сборника 13 Слов Григория Богослова. – В: Лингвистическое источниковедение и история русского языка (2012–2013). Москва, 2013, 5–16.
- Молдован 2018:** Молдован, А. М. „Слово на побиение полей градом“ в начальной истории славянского сборника 16 слов Григория Богослова. – В: Св. Климент Охридски в културата на Европа. София, 2018, 624–642.
- Мушинская, Мишина, Гольщенко 2009:** Изборник 1076 года. Т. 1. Отв. ред. А. М. Молдован. Изд. подгот. М. С. Мушинская, Е. А. Мишина, В. С. Гольщенко. Изд. 2-е, перераб. и доп., 1–2, Москва, 2009.
- Павлова 1994:** Павлова, Р. Петър Черноризец. Старобългарски писател от Х в. – Кирило-Методиевски студии, 9, 1994.
- Пенкова 2015:** Пенкова, П. Св. Атанасий Александрийски. Второ слово против арианите (в старобългарски превод). Т. 1. Въведение и критично издание на славянския текст П. Пенкова, индекс на словоформите Ив. Христов. София, 2015.

- Пенкова 2016:** Пенкова, П. Свети Атанасий Александрийски (Велики). Трето слово против арианите. Изследване и издание на текста. Т. 2. София, 2016.
- Петрова 1986:** Петрова, Л. Семантичките различия лексических вариантов как средство определения древности первых славянских переводов. – В: Литературный язык Древней Руси. Ленинград, 1986, 109–115.
- Петрова 1991:** Петрова, Л. Я. К вопросу о древнеславянском переводе „Слов“ Григория Богослова. – Славяноведение, 1991, 4, 70–75.
- Попов 2013:** Попов, Г. Старобългарска църковна поезия за Рождество Христово и Богоявление. Книга първа. Климент пѣсни. София, 2013.
- СДРЯ:** Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). Т. 1–12. Москва, 1988–2019.
- Селищев 1951:** Селищев, А. М. Старославянский язык. Ч. 1. Введение. Фонетика. Москва, 1951.
- Симеонов сборник 2:** Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). Т. 2. Речник-индекс. Авторы: С. Богданова, В. Вълчанов, Ц. Досева, С. Иванов, Цв. Ралева, В. Христова, П. Янева. София, 1993.
- Симеонов сборник 3:** Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). Т. 3. Гръцки извори. Гръцки текст и изследване: Петя Янева. Славянски текст, прегледан и сверен допълнително: Ангелина Минчева, Цветана Ралева, Ценка Досева, Петя Янева. София, 2015.
- Славова 2006:** Славова, Т. Необичайни инфинитивни форми в старобългарски преводи. – *Palaeobulgarica*, 2006, 2, 52–61.
- Славова 2006а:** Славова, Т. Двукратно преведен фрагмент в сборника от Тринадесет слова на Григорий Богослов. – В: Многократните преводи в Южнославянското средновековие. Под ред. на Л. Тасева, Р. Марти, М. Йовчева, Т. Пентковская. София, 2006, 149–161.
- Спасова 1994:** Спасова, М. Славянският превод на 16-те слова на Григорий Богослов (Текстологични и лексикални проблеми). Кандидатска дисертация. Велико Търново, 1994.
- Спасова 1994а:** Спасова, М. Производни съществителни за означаване на лица в старобългарския и в среднобългарския превод на *Oratio XXXVIII* (Слово на Рождество Христово) от Григорий Богослов. – Търновска книжовна школа. Т. 6. Велико Търново, 1994, 231–253.
- Спасова 1995:** Спасова, М. Откъсите от слова на Григорий Богослов от Симеоновия сборник (по преписа от 1073 г.). Текстологични и лексикални проблеми. – В: Палеобалканистика и старобългаристика. Велико Търново, 1995, 43–78.
- Спасова 2005:** Спасова, М. Исторически и квазиисторически подход при тълкуването на сведенията за преводаческата дейност на славянските първоучители по време на моравско-панонската им мисия. – В: *Нѣстѣ оученикъ надѣ оучителемъ своимъ*. Сборник в чест на проф. дфн Иван

- Добрев, член-кореспондент на БАН и учител. София, 2005, 106–144.
- Спасова 2008:** Спасова, М. Текстологичната история на славянския превод на „Надгробно слово за Василий Велики“ от Григорий Богослов (В търсене на типология при лексикалната характеристика на основен превод, редактиран превод, втори превод). Първа част. – Преславска книжовна школа, 10, 2008, 125–164.
- Спасова 2014:** 16 слова на св. Григорий Богослов (фототипно издание на ръкопис НБКМ 674). Изданието подготви М. Спасова. София, 2014.
- СР 1–2:** Старобългарски речник. София. Т. 1 (А–Н). София, 1999; Т. 2 (О–V). София, 2009.
- Срезневский 1–3:** Срезневский, И. Материалы для словаря древне–русского языка по письменным памятникам. Т. 1–3. Санкт-Петербург, 1893–1903. Дополнения, Санкт-Петербург, 1912.
- СРЯ:** Словарь русского языка XI–XVII вв. Т. 1–30. Москва, 1975–2015.
- СС 1999:** Старославянский словарь (по рукописям X–XI вв.). Под ред. Р. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. Москва, 1999.
- Тихова 2012:** Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски, издадено от Мария Тихова с детайлното описание от Елена Уханова на най-стария препис (ГИМ, Син. 262). Freiburg, 2012.
- Тотоманова 2008:** Тотоманова, А.-М. Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел. София, 2008.
- Тотоманова, Добрев, Икономова 1986:** Тотоманова, А., Ив. Добрев, Ж. Икономова. Старобългарски език за XII клас на НГДЕК. София, 1986.
- Уханова 2012:** Уханова, Е. Палеографическите и кодикологическите особености древнейшего списка Учителного Евангелия Константина Преславского (ГИМ, Син. 262) и история его создания. – В: Старобългарското Учително евангелие на Константин Преславски, издадено от Мария Тихова с детайлното описание от Елена Уханова на най-стария препис (ГИМ, Син. 262). Freiburg, 2012, LVI–LXXVII.
- Федер 2008:** Федер, У. Р. Къняжии изборникъ за възпитание на канартикина. Т. 1. Увод и показалци. Т. 2. Текст. Велико Търново, 2008.
- Федер 2011:** Федер, У. Р. Авва Анастасий Синайски. Въпроси и отговори. Т. 1. Увод и показалци. Т. 2. Текст. Велико Търново, 2011.
- Федер 2016:** Федер, У. Р. Псевдо-Атанасий Александрийски. Въпроси и отговори към княз Антиох. Т. 1. Увод и показалци. Т. 2. Текст. Шумен, 2016.
- Христова 1994:** Христова, И. Речник на словата на Климент Охридски. София, 1994.
- Aitzetmüller 7:** Aitzetmüller, R. Das Hexameron des Exarchen Johannes. Т. VII. Graz, 1975.
- Aitzetmüller 1990:** Aitzetmüller, R. Paraenesis: die altbulgarische Übersetzung von Werken Ephraims des Syrers. Index. Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Т. XXVIII (XX, 5). Freiburg, 1990.

- Miklosich 1862–1865:** Miklosich, F. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae, 1862–1865.
- MLS 51 2007:** Die Großen Lesemenäen des Metropoliten Makarij. *Uspenskij spisok*. 1.–8. Mai. Hrsg. E. Weiher, S. O. Šmidt, A. I. Škurko, et. al. (*Monumenta linguae slavicae dialecti veteris*. T. 51). Freiburg, 2007, 160–313.
- MLS *51 *2007:** Die Großen Lesemenäen des Metropoliten Makarij. *Uspenskij spisok*. 1.–8. Mai. Kritischer Apparat. Hrsg. E. Weiher, S. O. Šmidt, A. I. Škurko, et. al. (*Monumenta linguae slavicae dialecti veteris*. T.*51). Freiburg, 2007, *66–*141.
- PG 36:** *Patrologiae cursus completus, series graeca*. T. 36. Gregory Nazianzen. Orations 27–45. Paris, 1858.
- Popovsky 1999:** Popovsky, J. *The Pandects of Antiochus*. Vol. 3. Index verborum. Index nominum. – *Полата књигописная*, 1999, 31–32, 43–239.
- Reinhart 2019:** Reinhart, J. *Этимология старославянского тѣз- „тот же; подобный“, восточнославянското тѣзка (тѣзка, цѣзка, тѣзко)*. – В: *Sapere Aude*. Сборник в чест на проф. дфн Искра Христова-Шомова. София, 2019, 129–136.
- Sadnik 1983:** Sadnik, L. *Des hl. Johannes von Damaskus Ἐκθεσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως in der Übersetzung des Exarchen Johannes*. (*Monumenta linguae Slavicae dialecti veteris*) T. XVII (V, 4) Freiburg, 1983.
- SC 40:** *Sources Chrétiennes*, № 358. Gregoire de Nazianze Discours 38–40. J. Bernardi. Paris, 1978.
- Slovník 1–52:** *Slovník jazyka staroslovínkeho*. *Lexicon linguae palaeoslovenicae*. III. Red. Kurz, Praha, 1958–1966.
- Thomson 1983:** Thomson, F. *The Works of St. Gregory of Nazianzus in Slavonic*. – In: *Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums*. Neue Folge. 2. Reihe: Forschungen zu Gregor von Nanzianz. II. Symposium Nazianzenum. 25–28 august 1981. Paderbom, 1983, 119–125.
- Vaillant 1951:** Vaillant, A. Deux notules. 1. Slav. commun *tudje ‘le mêm’. – *Revue des etudes slaves*, 27, 1951, 288–291.
- Vaillant 1954:** Vaillant, A. *Discours contre les Ariens de Saint Athanase*. Version slave et traduction en français. Sofia, 1954.
- Veder 2012:** Veder, R. *The Scete Paterikon, Patericon Sceticum Скитский Патерик*. – In: *Pegasus Oost–Europese Studies*. Vol. 12–14. Amsterdam, 2012.

Татяна Славова
 Факултет по славянски филологии
 СУ „Св. Климент Охридски“
 бул. „Цар Освободител“ 15
 София 1504, България
 tanya@slav.uni-sofia.bg